

ČIORNOS PADINOS LIETUVIŲ TARMĖS MORFOLOGINĖS YPATYBĖS

A. VIDUGIRIS

Po 1863 m. sukilimo numalšinimo iš įvairių Lietuvos vietų caro valdžios buvo išstremta į Užvolgį nemaža sukilėlių ir jų rėmėjų. Daug lietuvių buvo apgyvendinta įvairiuose buv. Samaros gubernijos (dabar Saratovo ir Kuibyševos sritys) rusų kaimuose. Per ilgesnį laiką buv. Novouzensko apskrityje (dabar Jeršovo rajonas) susidarė trys lietuvių kaimai, kurių didžiausias – Čiorna Padina (apie 1920–1921 m. turėjęs 102 lietuvių šeimas), mažesni – Tolovka (34 šeimos) ir Litovka (25 šeimos).

Po 1921–1922 m., daugiau kaip pusė lietuvių grįžus į Lietuvą, ir 1929–1931 m., daugeliui išvykus gyventi į miestus ir kitur, minėtų kaimų tautinė sudėtis gerokai pasikeitė.

Ryšium su šimtosiomis 1863 m. sukilimo metinėmis Lietuvos TSR Mokslų akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros institutas akademiko B. Larino iniciatyva 1963 m. liepos mėn. suorganizavo mokslinę ekspediciją į Saratovo srities Jeršovo rajono Čiornos Padinos kaimą lietuvių tremtinių palikuonių kalbai, tautosakai ir iš dalies buičiai tirti.

Iki šių dienų daugiausia lietuvių – per 100 žmonių (apie 40 šeimų) – tebegyvena Čiornoje Padinoje, po kelias šeimas – Tolovkos, Krasnianskos, Orlovgajaus ir kituose kaimuose, Novouzensko, Jeršovo, Saratovo ir kituose miestuose.

Ekspedicijos metu iš Čiornos Padinos sodžiaus lietuvių, be tautosakinės ir etnografinės medžiagos, užrašyta ir nemaža mokslui vertingų kalbos faktų.

Per šimtą metų iš įvairiomis lietuvių kalbos tarmėmis kalbančių tremtinių (vyresnieji tarmės atstovai dar neblogai prisimena ne vieną tarmę kalbėjusius savo senelius, tačiau tikslesnių jų gimtinių nebežino ir daugiausia nurodo tik Kauno ar Vilniaus guberniją) Čiornoje Padinoje susiformavo viena, palyginti vieninga lietuvių tarmė.

Kiek ir kurių lietuvių kalbos tarmių elementų yra dabartinės Čiornos Padinos lietuvių tarmės morfologijoje, kuriai skiriamas šis straipsnis¹, tiksliai pasakyti tuo tarpu sunku. Reikia tik pridurti, kad šios tarmės morfologijos raidai turėjo įtakos

¹ Apie Čiornos Padinos lietuvių tarmės istorines, fonetines, leksines ir sintaksines ypatybes bus paskelbtas straipsnis „Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbuose“, ser. A (1965).

lietuviška spauda, dalyvavimas vietos lietuvių saviveikloje, taip pat stipri rusų kalbos įtaka ir kt.

Iš pateikiamų svarbesnių Čiornos Padinos lietuvių tarmės morfologijos ypatybių čia plačiau aprašomos ar labiau akcentuojamos tik tos, kurios padeda geriau nustatyti tremtinių kilmės ir jų tarmės formavimosi klausimą. Dėl tos priežasties nurodomas ir kai kurių morfologijos ypatybių paplitimas Lietuvos TSR.

Žodžių daryba

Čiornos Padinos lietuvių tarmė, kaip ir kitos lietuvių kalbos tarmės, naujus žodžius daro daugiausia su įvairiomis priesagomis. Gerokai mažiau yra priešdėlinių ir sudurtinių žodžių. Pirmiausia minėtinos atskiros priesagos, turinčios būdingesnių, ne visose lietuvių kalbos tarmėse žinomų vedinių.

Tarmėje labai dažnai vartojami vardžodžiai, padaryti su rytų aukštaičiams būdingomis priesagomis *-(i)okas*, *-(i)otė*. Iš daiktavardžių padarytiems vadiniam šios priesagos suteikia tam tikrą mažinamą-maloninį arba didinamą-menkinamą reikšmės atspalvį. Priesaga *-(i)okas* dedama prie vyriškosios giminės daiktavardžių, pvz.: *bernākas*² „paaugęs berniukas, dar nesubrendęs jaunuolis“, *maišākas*, *marškinākai*, *meičākas* „paaugęs meičiukas, pusaugis meitėlis“, *tė.vākas*, *unčākas*, *viščākas*, *žušākas*. Prie moteriškosios giminės daiktavardžių pridedama priesaga *-(i)otė*, pvz.: *ā.škāte*., *karvāte*., *kirmė.lātā.s*, *mergāte*..

Rečiau su priesaga *-oka(s)* daromi būdvardžiai, reiškiantys ne visą arba daugiau negu visą būdvardžio šaknimi žymimos ypatybės kiekį, pvz.: *aukštākas*, *ilgākas*, *mažāka*.

Tarmėje taip pat daug ir tikrai mažiškosios-maloninės reikšmės vedinių, kurių būdingesnės priesagos yra *-elis* ir *-elė*. Ši priesaga labai dari, dedama daugiausia prie dviskiemenių daiktavardžių, pvz.: *gri.čāla*. ~ *gryčėlė*, *jeknāla.s*, *karvāla*., *namėlis*, *šakāla*., *šaukštėlis*, *pulkėlis*, *tė.vėlis*, *upėlis*, *žirgėlis*, *žluktėlis*. Šios priesa-

² Vartojama „Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programos“ (II leid., Vilnius, 1956, p. 105—118, toliau „Programa“), transkripcija.

Dažnai vartojamas ženklas *ā* reiškia *a* su *o* atspalviu, tariamą vietoj lietuvių literatūrinės (toliau — lk.) žodžio kamieno kirčiuoto ir nekirčiuoto *o* (<baltiškojo ā) ir nekirčiuoto *uo*. Ženklas *ę* reiškia balsį *e*, turintį *ė* atspalvį. Tas balsis tariamas vietoj nekirčiuotų žodžių kamieno lk.ė, ie.

Taškas dešinėje raidės pusėje, viršuje, rodo, kad tas balsis yra ilgas. Ilgumą tarmėje yra išlaikę: a) kirčiuoti ilgieji balsiai, iš kurių tašku yra žymimas tik *i* (<*y*, *i*, *ę*) ir *u* (<*ū*, *u*, *ą*). pvz.: *teist·bei*, *tū.sa*. ~ *tāso*; b) nekirčiuoti priešpaskutinio skiemens ilgieji balsiai, kai paskutinis skienu išlaiko trumpinės priegaidės kirtį, pvz.: *kai·minūs*, *nedru·sūs* ~ *nedrąsūs*. Taškas dešinėje raidės pusėje, apačioje, rodo, kad balsis yra pusilgis. Pusilgiai yra: a) dėl kirčio pailgėję trumpieji balsiai, pvz.: *brū.kit*, *šl.tei* „šitaip“; b) sutrumpėję nekirčiuoti ilgieji balsiai ir suvienbalsėję nekirčiuoti *ie*, *uo*, pvz.: *šl.tā.ke*. ~ *šitokie*, *tė.vū.ku*..

Vidurinės priegaidės ženklas (*s*) rodo arba dėl kirčio pailgėjusį pusilgį balsį, arba kirčiuotą žodžio skiemenį.

Po *j* arba kartais po suminkštintų priebalsių supriešakėję nekirčiuoti balsiai *a*, *ā* arba dvibalsis *ai* tariami ir rašomi *e*, *ei*.

Priebalsių, einančių tiesiog prieš priešakinės eilės balsį, minkštumas atskiru ženklu nežymimas. Visais kitais atvejais priebalsių minkštumas žymimas lankeliu virš raidės (pvz.: *mān šū·i vālgī.ī*).

gos balsis *e* neretai tariamas *a* ne tik po sukietėjusių priebalsių *l, r, s, ž*, pvz.: *bals̃lis ~ bals̃lis, br̃l̃lis ~ brol̃lis, b̃r̃lis „bėriukas“, darž̃lis (greta darž̃lis), stal̃lis, važ̃lis*, bet ir po *n*, kuris šiaip tarmėje nesukietėja, pvz.: *balñlis, berñlis, kalñlis, svirñlis*, bet *su.ñlis, svirñlis*.

Kartais pasakose, tur būt, pagal dviskiemenių vardažodžių vedinius, su priesagomis *-elis, -elė* pavartojami ir daugiaskiemeniai daiktavardžiai, plg.: *ąšk̃la. nabag̃la.*

Vediniai *aṽla., kum̃la., vad̃la.s* neturi mažiškosios-maloninės reikšmės.

Priesaga *-ėlis, -ėlė* dedama prie daugiaskiemenių vardažodžių, neretai jau prie priesaginių vedinių, pvz.: *augint̃.į̃la., avel̃la., babut̃la., ber̃nuk̃lis, kumel̃la., m̃la. tiñla., mažut̃lis, nakvi.ñla., patal̃lis, undeñlis, u.ž̃l̃lis, vakar̃lis, valgi.m̃lis.*

-ytė. Tarmėje vartojami paprastai tik moteriškosios giminės šios priesagos vediniai, padaryti iš daiktavardžių, pvz.: bendrinių: *ašar̃.te.s, avĩ.te., burñ.te. „veidukas“, galṽ.te., gegut̃.te., gri.čell̃.te., l̃la.vell̃.te., mam̃.te., m̃la.tiñ.te.;* tikrinių: *Aleñ.te., Añ.te., Mar̃.te.*

-iukas, -iukė. Priesaga pasitaiko pridėta ir prie dviskiemenių, ir prie daugiaskiemenių vardažodžių, pvz.: *gri.čū.ke., gurbel̃u.kas „tvartelis“, vaikel̃u.kas.*

-(i)ulis, -(i)ulė. Šios priesagos vediniai daromi iš dviskiemenių vardažodžių. Moteriškosios giminės formos dažniau negu lk. yra su priesaga *-iulė*, pvz.: *geg̃ū.la. ~ gegiul̃ė „gegutė, gegužė“, seš̃ū.la. „sesutė“, sṽ.čū.la. greta ku.m̃ū.la. „kūmutė“, tat̃ū.la. ~ tetul̃ė, ṽ. jū.lis, d̃. vū.lis*. Mažiškosios-maloninės reikšmės nebeteri vediniai *didž̃ū.lis, st̃a.rū.lis „dručkis“.*

-(i)utis, -(i)utė. Šią priesagą dažniau turi vediniai iš dviskiemenių arba daugiaskiemenių būdvardžių, pvz.: *maž̃ū.tis, maž̃ū.te., žem̃ū.tis, žem̃ū.te.s, mažuč̃ū.te. (< maž-ut-j-utė), žemuč̃ū.tis, tikriniai vardai, padaryti iš dviskiemenių tikrinių daiktavardžių, pvz.: Añū.te., Kar̃ū.te., Katr̃ū.te., Mar̃ū.te.,* rečiau bendriniai daiktavardžiai, pvz., *sṽ.čū.te*. Mažiškosios reikšmės nebeteri priesagos *-utis* vedinys *r̃agute.s „rogės“,* kuris taip pat vartojamas rytų Lietuvoje maždaug iki linijos Rokiškis – Anykščiai – Ukmergė – Musninkai – Dieveniškės – Lazūnai³.

Savotišką mažiškosios-maloninės reikšmės priesaginių vardažodžių grupę sudaro mergaičių pavardės su rytų aukštaičiams būdingomis priesagomis *-iučia, -aičia, -yčia*, pvz.: *Gi.lū.čė, Jankū.nai.čė.s, Kazickai.čė, K̃a.sai.čė, Raikall̃.čė, Šutl̃.čė,* rečiau *Mikšai.čė, Miškiñ.čė*, Lygia greta mergaitės vadinamos tėvo pavardės kilmininku, pvz.: *Ml̃.kše. Var̃ū.te., Kūosu. Añū.te., Gl̃.le. Vikt̃a, Namajū.ška.s Ṽa.le. ir pan.*

Iš kitų priesaginių vedinių galima paminėti gana dažnai vartojamus daiktavardžius, padarytus iš veiksmazodžių su priesaga *-alas*, pvz.: *apl̃.taisalas „drabužis“, apl̃.valkalas „užvalkalas“, ĩmpil̃alas „impilas“, reikalas, vl̃.ralas*. Iš daiktavardžio padarytas vedinys *vĩrbalas* ir iš būdvardžio – *r̃ę.balai*.

Vietoje lk. veiksmazodžių priesagos *-inti* tarmėje labai dažnai vartojama priesaga *-enti* (taria: *-inte., -ėna, -ėna.*), pvz.: *gru.ž̃ėna. „gražino“, išd̃ze.ṽėna. „išdžiovin“, išnaik̃ėna. „išnaikino“, mar̃ėna „marina“, ṽ. d̃ėna „vėdina“*. Lietuvos TSR ši priesaga daugiau būdinga rytiniams žadininkams, dzūkams.

³ Remiamasi Lietuvių kalbos tarmių atlaso medžiagos kartoteka, esančia Lietuvos TSR Mokslų akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros institute (žr. medžiagą, surinktą pagal „Programos“ klausimą Nr. 25).

Priešdėlėtuose dariniuose dažnai išlieka sveikesnės rytų aukštaičiams būdingos priešdėlių formos, pvz., vardažodžiuose: *apy-*: *apī'stalis* „vieta apie stalą“, *apī'taisalas*; *ata-*: *atāgala* (ranka), *atālapas* „atviras“, *atāpakalas*; *ažu-*: *ažū.pinčiai* „užpenčiai, užkulniai“, *ažū.pkalis* || *ažū.pakalis* || *užū.pkalis*, *ažū.stala* „užstalė“, *ažū.vė.ja*; *in-*: *īnpilalas* (< *in-pil-alas*); *užu-*: *užū.darbis*, *užū.sakai*, *prie-*: *prieprātis* „įprotis“.

Ilgesnės priešdėlių formos ypač dažnai vartojamos veiksmažodžiuose, pvz., *api-*: *apī.dinge.*, *apī.dedam*, *apisūks* ~ *apsūks*, *apī.šveite*. greta *apdiñkī*, *apsiřga.*, *apstaīsa.m*; *ata-*: *atabēga* ~ *atbēga*, *atāgulau*, *atakrāpšte.* ~ *atkrāpštē*, *atāmena* greta *atgrī'šf*, *atgulkit*; *in-*: *īñkiše.*, *īnkū.nda.* ~ *īkāndo*, *īnsā.dī.nī* ~ *īsodinti*, *īspāk* ~ *īspēk*; *ažu-*: *ažū.kasa*, *ažusėkī*, *ažustū.me.* greta *ažgiřs*, *ažmā.kēte.*, *asl.kasa* ~ *užsikasa*; *už-*: *uždāre.*, *ū.žmena*, rečiau *užū.dege.*, *užū.turi*.

Vartojamas priešdėlis *per-* (vietoj kurio atskirose rytų aukštaičių tarmėse yra *par-*), pvz.: *pērait*, *pērdalije*, *pērveikau* „nuveikiau, nugalėjau“, kartais *pāreje.* ~ *pērėjo*.

Vietoje lk. priešdėlių *iš-*, *nu-*, *pa-*, vartojamų įvykio veiksmo veiksmažodžiams daryti, tarmėje dažnai pasitaiko priešdėlis *su-*, pvz.: *sugērte.* „pagerti, išgerti“, *sudari'te.* „nuvalyti, sutvarkyti“, *sunēšte.* „išnešti, pakelti“, *sukavāte.* „palaidoti“, *supē.tāute.* „papietauti“.

Raudose kartais tarp veiksmažodžio šaknies ir priešdėlio įterpiama dalelytė *gi*, pvz.: *pagisakī'k*, *miēlas*, *nā.r vienu.* *žā.dēli.*; *pagitařk*, *sešū.la.*, *nā.r vienu.* *žā.dēli.*, plg. paprastai vartojamas formas su kitomis dalelytėmis, pvz.: *nebeī.šneša*, *nebeažustāta.*, *tebār*. Tose pat raudose pasitaiko darinių ir su dviem priešdėliais, pvz.: *pasisutiksī* (ji) *pař tū dī.dī. kelāli.*; ir *pasutī.ksi miēlu. tē.vēli.*. Veiksmažodis *sutikti* ta pačia reikšme be priešdėlio *su-* paprastai nevartojamas.

Atskiri veiksmažodžiai pasakomi ir su slaviškais priešdėliais, pvz.: *dagi.vī.nsta* „prigyvensite“, *dapī.īte.* „pripilti“, *nedalāišu*; *neraspī.īsi* „neperpils“, *rasīlsta* „nu-, pa-ilsta“, *rasimiřsa.* „užsimiršo“.

Sudurtiniuose vardažodžiuose labai dažnai yra išlaikyti jungiamieji balsiai, pvz.: *dabekasī's*, *kri.žākela.*, *nugarākaulis*, *šaltāmē.te.s*, *vė.nāmarškinis*, *vė.nasēdžei*, *ū.bagapalaikis*, rečiau *pū.snaktis* „pusiaunaktis, vidurnaktis“, *stāldinkte.* „staltiesė“.

Žodžių kaityba

Dauguma Čiornos Padinos lietuvių tarmės vardažodžių turi du skaičius: vienaskaitą ir daugiskaitą, pvz.: *grī'če*: *grī'če.s*, *guřbas* „tvartas“: *gurbai*; *mitull's* „pajaunys, pabrolys“: *mitulei*, *raugžlā*: *raūgžla.s*. Dviskaitos formų neteko girdėti. Kaip ir kitose lietuvių kalbos tarmėse, taip ir Čiornos Padinos lietuvių tarmėje atskiri daiktavardžiai teturi tik vienaskaitą, pvz.: *kāparas* „galas, mirtis“, *piēnas*, *sviēstas*, arba tik daugiskaita, pvz.: *pakasī'na.s* „laidotuvės, šermenys“, *pārpelei* „putra, kukulių sriuba“, *prāgē.ra.s* „sužadėtuovės“, *pražvālga.s* „būsimo vyro gyvenamos vietos apžiūrėjimas“.

Tačiau neretai atskirų tarmės vienaskaitinių daiktavardžių pasakomos ir daugiskaitos formos, kurios, tiesa, turi tam tikrą stilistinį atspalvį, pvz.: *širdis kraujeis* *usl.kiše.*; *jū.su. kraštī*, *taī lē.taī* ir *lē.taī*; *kaip snē.gaī nušī'la*, *taī ū.pe.s pī.lna.s*;

jėgu lė.ti.ngas pavásaris, tai šę.naĩ vą šl.tá.ke. bú.dava.. Ir atvirkščiai – daugiskaitinis daiktavardis gali būti pavartotas vienaskaita, pvz.: já.va. visá.ke. dá tú.rim; dú.ona.s jám má.ža, dú.ók lá.šine..

Be septynių lk. linksnių, aprašomojoje tarmėje vartojamas dar vidaus einamasis vietininkas – iliatyvas, pvz.: dā.bēn, grl.čē.n, kitañ kraštañ, pirtiñ, viršuñ. Daugiskaitos iliatyvas dažniausiai yra be postpozicijos, pvz., aĩ.dava. namuós, šve.čiuós, retai vestuvėsn.

Vienaskaitos pašalio einamoji vietininko – aliatyvo – forma namopi užsikonservavusi išliko liaudies dainos eilutėje sugrl.šk, miēla dukterēla, atgalā nam āpi.

Kalbamosios tarmės linksnių galūnės ir fonetiškai, ir morfologiškai daugiausia nesiskiria nuo rytų aukštaičių tarmės atitinkamų linksnių galūnių, plg. bá.rnu. ~ bérna, mā.čē. ~ mó.čiq, ru.tā.lbi. ~ rūtēlę, kaulbi ~ kiau.lē, kú.ltuvī ~ kūt.tuve, nakčē ~ nakčīā, kraštī ~ kraštē, galbi || galū ~ galē. Vienaskaitos vietininko (inesyvo) formos, turėjusios po j arba m galūnę e, tarmėje yra sutrumpėjusios dėl sistemos, pvz.: až.ū.stala.i, dā.bēj, galvāi, tuřguj, undenī, vidurī, gražām, savām, untram.

Visų kamienų dgs. naudininko, o, é, i ir priebalsinio kamieno įnagininko galūnės yra be s, pvz.: ruñka.m, kárve.m, pę.tú.m, gražām, dukterim, šitiēm vī.ram.

Tarmės é kamieno daugiskaitos galininkas turi dvejopą galūnę: -es (vestuvės, žvakės) ir rečiau -is (káugis ~ káuges, ká.jlītis ~ kojýtes, sekml.nis). Tokias galūnes turi ir atskiros rytų aukštaičių tarmės.

Daugiskaitos vidaus esamasis (inesyvas) ir einamasis vietininkas (iliatyvas) savo forma sutampa, pvz.: tarnavaū bernuós, sēdi ragutės; pę.tú.s namā vešmā ir pę.menī.s pasumdīt.as buvaū; ānas svečiuós atvažāva.; sumdī.k bernuós tú.sū.nu.; kareīvei durī.s stū.kses. Tokia šių vietininkų forma daugiausia paplitusi rytų aukštaičių šiaurinėje ir šiaurės rytinėje dalyje⁴. Būdinga, kad moteriškosios giminės antrosios kirčiuotės dgs. vietininko formos daugiausia turi kirtį galūnėje, pvz.: kru.velē.s krāuna; mařā.s nuskiñda; vaikū lugnelēs (išėiginės rogės) prisī.sā.dl.na ir važinėje; runkū.s nēša. Tautosakoje pasitaiko ir ilgesnė galūnė, pvz.: tai vī.sta ru.tāla. rankā.lē.se; išlāidei dukrā.lbi. martā.lē.se. Tik kartą išgirsta sveikesnė dgs. iliatyvo galūnė vestuvėsn(a).

Į daugelio vadinamų silpnėsniųjų kamienų (i, u, ju ir priebalsinio) vardažodžių atskirus linksnius skverbiasi stipresniųjų kamienų (a, ja, o, jo, é) galūnės, pvz., šalia vns. vard. akis, žu.sis sako ir žu.sē, žuvė; vns. kilm. dukterės, seserės, šunės, alaūs, ri.tā.jaus ir ausės, dešimtės, seserės, šunės, ri.tā.je.; vns. įnag. akiñ, žu.siñ, cukruñ, lę.tuñ, meduñ, su.nuñ, žmā.guñ ir akū, šl.rdžu, sū.nu; dgs. vard. žu.sī.s, šū.nes, piēt.u.s ir akmenai, su.nai; dgs. kilm. ausū, žu.sū, žuvū ir akū, seseřū, žuvū, dgs. viet. pę.menī.s, pę.tū.s ir akmenuós.

Atskirai minėtina priesagos -ukas vedinių vns. inesyvo forma, perėjusi į ja kamieną, su kirčiu priesagoje, pvz.: pavę.ñū.ki. „pavėsyje“, prę.vakařū.ki. „pavakaryje“.

⁴ Plg. K. Morkūnas ir A. Vidugiris, Kai kurie šiaurės rytų Lietuvos tarmių bruožai, „Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai“, serija A, t. 2, Vilnius, 1957, p. 181; K. Morkūnas, Iš rytų aukštaičių tarmių daugiskaitos inesyvo formų istorijos žr. šio tomo p. 145.

Dvejopas galūnes turi *a* kamieno būdvardžių, taip pat neveikiamosios rūšies dalyvių, dgs. vardininkas: *-i*, pvz., *bal̃ti, juodi, nesėti*, ir rečiau *-ūs*, pvz., *bal̃tu.s, gėru.s, mĩnku.s, sup̃jāusti.tu.s*.

Įvardžiuotinių būdvardžių, skaitvardžių, įvardžių, dalyvių vyriškosios giminės vns. vardininkas yra padarytas su formantu *-ai*, pvz.: *brū.ngusai, dl.džesai, grāžusai, jāunasai, pl.rmasai, patsai, tā.ksai, prakėiktasai*. Moteriškosios giminės vns. vardininkas turi dvejopą formą: *gerāji, gražāji, jaunāji*, rečiau – *jaunāje ~ jaunōja, vi.resnēje* ir *vi.resnāje*. Vyriškosios giminės dgs. vard. galūnė yra *-e*. < *-ie*: *meilēje. ~ meiliejie, senleje.*; moteriškosios giminės – *-e.s* < *-ios*: *dl.dže.se.s, i.lgā.se.s*. Kiti linksniai: vns. kilm. *jāuna.je., jaunāje.s* ir *jaunāse.s*; vns. naud. *mažājei, trečājei*; vns. gal. *jāunu.ju., jānu.ji., žālu.ju.*; vns. inesyvas *svecimāje.i ~ svetimōjoje*; vns. iliatyvas *sraujāje.n*.

Būdvardžiai ir prieveiksmiai turi keturis laipsnius. Aukštesnysis būdvardžių laipsnis padaromas su priesaga *-esnis, -ē*, pvz.: *minkėsnis, senėsnė*. (dgs. vard. *jaunėsnei, pigėsnėi, pigėsnė.s*), o prieveiksmių – su *-iaus* arba *-iau* < *jau(s)*; *daugāūs, dažnāūs, plānāūs, stā.řaūs* greta *lab̃jaū mažāū, sunkāū, ti.kaū*.

Aukščiausias būdvardžių laipsnis daromas daugiausia su įvardžiu *pats, pati* iš įvardžiuotinių arba neįvardžiuotinių aukštesniojo ir nelyginamojo laipsnio būdvardžių, pvz.: *pāts vi.rėsnėsai, pati jaunesnāji, pati vi.rėsnė*. ir *pāts gėrasai, pāts jānis* „jauniausias“; rečiau aukščiausias būdvardžių laipsnis turi priesagą *-ausia(s)*: *didžāuses, -e*. Prieveiksmių aukščiausiasis laipsnis irgi dažniau daromas iš aukštesniojo laipsnio prieveiksmių su santykinio įvardžio vns. įnagininku *kuo*, pvz.: *kuo gėřaū; kā plā.nāūs* greta *daugāuse*.

Tarpinio tarp nelyginamojo ir aukštesniojo laipsnio būdvardžių ir prieveiksmių formos yra su priesagomis *-ėlesnis, -ē* ir *-ėliau(s)*: *jaunē. lāsnis, trumpe. lāsnė., pigē.lāūs*). Šis, t. y. aukštesnysis, laipsnis paprastai tik patikslina aukštesnįjį laipsnį.

Tur būt, rusų kalbos pavyzdžiu prie tarmės aukštesniojo laipsnio būdvardžių arba prieveiksmių neretai dar pridedamas priešdėlis *pa-*, pvz.: *ānas pasenėsnis, āš pavi.rėsnis; pageřaūs, pagražāūs*.

Daug įdomių, daugiausia rytų aukštaičiams būdingų ypatybių turi ir kitos kalbos dalys.

Kelintinių skaitvardžių 11–19 antrasis dėmuo yra ne *-liktas*, bet *-likis*: *aštā.ne.ll.kei, dvi.ll.ki.s, pinke.ll.ke., vė.nā.ll.ki.s*. Tokios formos vartojamos visame rytų aukštaičių ir gretimų rytų dzūkų tarmės plote iki Pabradės⁵. Dauginiai skaitvardžiai 5–9 padaromi su priesaga *-eli*, pvz.: *aštā.neli, pinkelū, septi.nelus*.

Kiekiniai skaitvardžiai *du, dvi* tarmėje paprastai yra su formantu *-ienai*: *dū.jė.nai, dvi.jė.nai*, kaip ir Lietuvos TSR apie Pandėlį, Rokiškį, Dusetas, Anykščius, Ukmergę⁶.

Įvairios sangražinio ir asmeninių įvardžių formos ypač dažnai vartojamos su formantu *-(ie)nai*, pvz.: vns. vard. *āšė.nai, tū.jė.nai* greta *āšei, tū.jei* ir *āš, tū*, kartais *āšė.na.s*⁷; vns. ir dgs. naudininkas *jāmė.nai (kū'gi tu jāmė.nai pasaki'si), māmė.nai*

⁵ Plg. pagal „Programos“ 331 klausimą surinktą tarmių medžiagą.

⁶ Plg. pagal „Programos“ 332^a klausimą surinktą medžiagą.

⁷ Formantų *-ė.nai* ir *-ė.nos* (pastarasis yra būdingesnis rytų žadininkams, dzūkams) pusilgis balsis *ė* dažnai su *ē* atspalviu rodytų, kad jis yra atsiradęs iš dvibalsio *ie*, kuris prie dalelytės *-nai* arba *-nos* prisišlijęs, tur būt, vėliau. Seniau greičiausiai var-

(*mānė.nai* mažai *mātu.*), *sāvē.nai* (*dāre. vařtus sāvē.nai*), *tāvē.nai* (*negalū ata-
duoi tāvē.nai*), *jū.mė.nai* (*jū.mė.nai gė.dāk ir gė.dāk*), *mū.mė.nai* (*rė.balū pakuika
mū.mė.nai*). Greta šių formų vartojamos ir trumpesnės: *mān, sāu, tāu, jām, jū.m,
mū.m.*

Iš kitų būdingesnių kalbamos tarmės įvardžių formų paminėtinas asmeninių
įvardžių trečiojo asmens vienaskaitos ir daugiskaitos vardininkas *ānas, anā, āni.s,
āna.s* ~ *ānos.*, rečiau *jīs, jī, jīē.* Vns. kilm. ir įnag. formų paprastai kirčiuojama
šaknis, pvz.: *māni.s, tāvi.s, sāvi.s, mānim, sāvim, tāvim,* rečiau *manī, saviñ.* Tokios for-
mos vartojamos apie Vyžuonas, Užpalius, Daugailius, Antalieptę, Dusetas, Im-
bradą, Stelmužę, Južintus, Rokiškį, Kamajus, Obelius, Juodupe⁸. Vns. ir dgs.
gal. formos dvejopos: *manī || manī, savi, tavi, mū.mim* ir *mañ, saū, taū; muñ, juñ.*

Įprastinė veiksmazodžių bendraties galūnė yra pusilgis *-e.* (<ie), pvz.: *ap-
siviľkte., pagė.dāte., pasisvėikinte., pataisī.te., pí.ľte., švi.ste.,* plg. sangražines formas
gulťe.s, svėikinte.s. Greta vartojamos ir sutrumpėjusios formos, k.a.: *abdiñkī ~ ap-
deñgti, ažrl.šī, miřī, vālgī.ī.* Retsnės, greičiausiai iš lk. ar iš jai artimesnių tarmių į
aprašomąją tarmę patekusios, bendratys su galūne *-i(s)*, pvz.: *ažliñkti, gėrti;
sāugā.tis, sāsťis.* Seniausi tarmės atstovai retkarčiais pasako bendraties formų su
formantu *-nai*, pvz.: *nebū.va. kā apšaūtė.nai, nē apsiwiľkte.; vārna.s mū.m tik
gāudi.tė.nai; tadū visiēm nusiñtė.nai* (nusifotografuoti) *reĩke.* Lietuvos TSR
tokios bendraties formos pasitaiko apie Rokiškį, Obelius, Šimonis, Svėdasus, Už-
palius, Anykščius, Uteną, Ukmergę, Želvą, Pabaiską⁹.

Daugelis kalbamos tarmės esamojo laiko veiksmazodžių yra rytų aukštaičiams
būdingo *-ia* kamieno (lk. atliepia *-o, -a, -i* kamienus), pvz.: *ažmī.nke, bāldže, brū.ke
„bruka, meta“, gėse, gī.dže, gī.rdže, grėsem „grąsom“, ingūldže, ll.dže, mī.sle, māke,
pl.le, rādžes „patinka, norisi“, rū.ke, skaūdže, skraidže, skū.be, sukiñke, susū.dže,
siāve, vēće, vi.rgdže* šalia *brū.ka, gī.rda., gulda., stāvi.*

Atematinių veiksmazodžių užrašyta maža: *ėsti, esmī „esu“, kvėpti „kvepia“.*

Čiornos Padinos lietuvių tarmėje palyginti plačiai yra įsigalėjusi būsimąjo
laiko vns. pirmojo asmens forma su kietuoju *s* (*š*), vartojama pietinių vakarų aukš-
taičių (apie Vilkaviškį, Kybartus), vietomis žemaičių ir vakarinių dzūkų¹⁰, pvz.:
aīsu, bū.su, dī.rpsu, nunešū, vesū greta *aīšu, išgéršu, numainī.su, sugrī.su, vešū.* Fonetiškai
kietojo *s(š)* atsiradimo čia negalima paaiškinti. Taip pat vargu ar ši forma gali
būti įsigalėjusi dėl vienos kitos šeimos, kilusios nuo Vilkaviškio¹¹, įjeigu ji net ir būtų

tota tik pastiprinamoji dalelytė *-(i)ai*, jei žodis baigėsi priebalsiu, plg. *ašei, įisai, tasai*
arba *-jai, -nai, -nos*, jei žodis baigėsi balsiu: *dujei, dvijeĩ, įinai, čenai*, plg. formas su
dviem dalelytėm *ašeĩnos, dujeĩnos.* Taip atsirado rytų aukštaičių įvardžių vns. naudi-
ninko formos *mānė.nai* < *manie + nai, tāvē.nai* ir veiksmazodžių bendratys *aītė.nai* < *aitie +
nai, dī.rptėnai.* Kadangi greta buvo arba ėmė rasti sutrumpėjusios formos: *māñ,
tāu, sāu; aīf, dī.rpī,* todėl ilgainiui *-ienai, -ienos* imta suvokti kaip formantai ir pradėta
dėlioti prie žodžių, kurie galūnės *ie* niekada nėra turėję, plg.: *āše.nai, āše.na.s, jāmə.na i
„jam“ dū.jė.nai,* iš kur, tur būt, rytų aukštaičių tarmėse yra atsiradę ir *āše.n, dū.jė.n,
dvi.jė.n, tū.jė.n.*

⁸ Plg. pagal „Programos“ 284 klausimą surinktą tarminę medžiagą.

⁹ Plg. pagal „Programos“ 351d klausimą surinktą medžiagą.

¹⁰ Plg. „Programos“ 234b klausimo medžiagą.

¹¹ Atskiri tarmės atstovai tvirtina turį giminių apie Vilkaviškį, tačiau nežinia
ar jų seneliai iš ten kilę ir, be to, ar jie šio miesto pavadinimo kartais nepainioja su
Vilkmerge (Ukmergė).

buvusi vartojama kokio nors autoritetingesnio kultūros veikėjo. Prie tos formos paplitimo, tur būt, nemaža bus prisidėjusios to paties laiko dgs. 1-ojo ir 2-ojo asmens formos su kietu s(š), pvz.: *bū'sma*, *dū'sma*, *atsiminsmà*, *nerasmà*, *sugė.dāsma*, *uškasmà*, *užmiřšma*; *užrašl'sta*, *nuveřtà*, *pame.gāsta*, *paneřtà*, *uřtikřtà*, *važū'sta*. Taip pastarosios formos tariamos ir šiaurės rytų Lietuvos kampe, maždaug nuo linijos, einančios pro Papilį, Salamiestį, Subačių, Troškūnus į pietus nuo Anykščių, Utenos, Dūkšto¹². Kartą girdėta forma *atidū'smi*, būdinga Lietuvos šiaurinei daliai, esančiai į vakarus nuo minėtojo ploto.

Būsimojo laiko trečiojo asmens formos tariamos kaip ir šiaurės rytinių aukštaičių, pvz.: *atsime.gās* ~ *atsimiegōs*, *bė.gas* ~ *bėgiōs*, *dās* || *dōs* ~ *dūōs*, *nesumà.kēs* ~ *nesumokēs*, *padēs*, *pribėks*, *pasidarīs*, *sakīs*.

Tariamiosios nuosakos vns. pirmojo ir trečiojo asmens veiksmažodžių formos yra dvejopos: ilgesnės ir trumpesnės. Ilgesnės galūnės daugiausia turi pirminiai veiksmažodžiai, pvz.: *ataičė*, *bū'čė*, *papil'čė*, *pařāk'čė*. Trečiasis pirminių ir iš jų padarytų priešdėlėtų veiksmažodžių asmuo visada turi kirtį galūnėje, pvz.: *bu.tū'*, *dirptū'*, *inaitū'*, *keltū'*, *nenuvarktū'*, *pradžū.tū'*, plg. sangražines formas *jā.ktū's*, *suktū's*. Rečiau pasitaiko tų veiksmažodžių sutrumpintos formos, pvz.: *bū'č*, *būt*.

Antrinių veiksmažodžių dažniau vartojamos sutrumpintos formos, plg. *mā.kēč*, *pasakl'č*, *ažustatīt*, *pamatīt*, *prisižu.rēt*, *prisklausīt*.

Tariamiosios nuosakos daugiskaitos 1-ojo ir 2-ojo asmens formos taip pat yra dvejopos, plg. *galētume.m*, *galētume.t*, *gė.dātume.m*, *nesmaiřl'tume.t*, *pavālgi.tume.t* ir *bū'tum*, *bū'tut*, *žinā'tum*. Tikrai kartą girdėta rytų dzūkams būdingesnė forma su formantu *-ba*: *mēs pasakl'tumba*.

Liepiamosios nuosakos formos paprastai yra šios: *neřā.kinēk*, *sė.dēk* || *sa.dēk*, *aikim*, *lēkit*. Vienaskaitos antrojo asmens formos kartais turi galūnę *-e*. < *-ie*, pvz.: *pajim'ke*, *řaukřtēli*, ir *aik'e*.

Leidžiamosios nuosakos formos padaromos dažniausiai iš esamojo arba būsimojo laiko trečiojo asmens veiksmažodžių ir žodelio *tegu*, pvz.: *tegu.l ataina*, *tegu.l atsivėř*. Su dalelyte *te-* formos retesnės, pvz., *dabař tava*, *vāle.i tebu'na*.

Visų laikų ir nuosakų nepriešdėlėtų sangražinių veiksmažodžių dgs. 1-ojo asmens formos yra be galūnės balsio *ė*, pvz.: *baigems* ~ *baigiamės*, *gi'džems*, *kāps-tams*, *klāusems*, *mākems*, *sēdams*, *si.lsimis* ~ *ilsimės*, *tū.rims*, *rū'pindava.ms*, *sarmādavams* „gėdydavomės“, *mi.lėsme.ms*, *dētums* ~ *dētumės*, *māki.tums*, *taisl'kims*. Jos, tur būt, atsiradusios pagal nesangražines formas, neturinčias galūnės balsio *-e*.

Iš dalyvių tarmėje geriausiai yra išlikusios veikiamosios rūšies būtojo kartinio laiko formos, pvz.: *atvažėvi.s*, *isipū'ti.s*, *suřāly.s*, *sutl.nus*, *usirl'šus*, *pařū.ti.*, *pavařgi.*, *prapūoluse.s*. Veikiamosios rūšies esamojo laiko dalyvių vns. vardininko formų neiřgirsta (jų vietoje pavartojamos rusų kalbos formos *stojāščes* „stovintis, stovįs“, *tekū.čes* „tekantis, tekąs“). Pasitaiko tik kitų linksnių šių dalyvių formos: vns. gal. *miėgunti.*, *verķunču.*, dgs. įnag. *dėgunče.m*.

Neveikiamosios rūšies dalyvių taip pat dažniau vartojamas būtasis kartinis laikas, pvz.: *apl'riřtas*, *atāřu.stas*, *iřvi.rtas*, *iřkeptà*, *nuřpājautas*, *nesēti*, *suřpājauti.tu.s* „supiaustyti“. Esamojo laiko užrašytos šios formos: *āremas*, *nevi.rgdžema*, *pakelemà* „pakinktų dalis“.

¹² Plg. „Programos“ 353 klausimo medžiagą.

Padalyvių formos palyginti retos, pvz.: esamojo laiko -*aĩnunt*, *beaũgunt*, *besaũdũnt*, *veĩkunt*; būtojo laiko – *susẽdus*, *suvẽdus*.

Pusdalyvio formų užrašyta dar mažiau: *dĩrbdamas*, *ge.dãdama*, *nuklũdĩdami* „nutverdami“.

Gana gausiai vartojamos siekinio formos, pvz.: *atsisẽda*, *vakariẽni*, *vãlgi.tu.*; *pẽ.tãutu*, *aĩna*; *ažustatĩdava*, *meĩstu.*; *cl.ba*, *cl.ba*, *ãškãla.s*, *karklãlu.gĩduštu.*; *kẽlkis*, *brã.lũ.kai*, *dĩ.rptu*, *darbẽle.*; *prãsa.m*, *tãmsta svã.ẽũ.la*, *viduĩ sušĩ.ltu.*.

Būdinio formos yra tokios pat, kaip rytų aukštaičių ir dzūkų, pvz.: *nešĩ nẽša kavãĩ*; *kaĩp pĩltĩ pl.la*.

Tarmė turi nemaža įvairių prieveiksmių, kurių būdingesnius pateikiame.

Prieveiksmai, atsiradę iš sustabarėjusių daiktavardžio linksnių, pvz.: vns. kilm. *rl.ta.*, *vãkara.*, *naktẽs*; vns. įnag. *grẽčũm*, *kri.žũm*, *nakẽũ*; vns. inesyvas *artĩẽ*, ret. *artẽ* „arti“, *namẽ*, *ri.tãĩ*, *tã.liẽ*; prie vns. įnag. ir inesyvo sustabarėjusių linksnių skirtini ir prieveiksmai *paskuĩ*, *paskuĩn*¹³; vns. aliatyvas *namã*, reč. *namãn* (kur *n* atsiradęs, tur būt, pagal vns. iliatyvą), *namãpi*; dgs. įnag. *basãm*, *skubãm*, *uškuĩãm*, *vã.kẽãm*. Daugiau yra sudurtinių prieveiksmių, kurių antrąjį dėmenį sudaro sutrumpėjęs daiktavardžio linksnis, o pirmąjį – kurios nors kitos kalbos dalies žodis, pvz., vns. gal. su įvardžiu ar skaitvardžiu: *kĩ.tunde.n*, *kĩ.tu.rã.s* (kitą rožą), *šĩnde.(i)*, *šĩ.tu.de.n*, *trẽču.de.n*, *uĩntru.dien*, *vĩ.su.de.n*, *vĩ.su.čẽs* (visą česą), *kãžnu.de.n*; vns. kilm. su būdvardžiu ar skaitvardžiu (pažymimuoju įvardžiu): *nevĩena.kart*, *paskutĩ.ne.kart*, *viẽna.kart*, *viẽna.si.k*; dgs. vard. su įvardžiu: *aniẽmet*, *kitẽmet*, *šẽmet*, *kãžnimet*. Prie šios grupės pateiktini ir prieveiksmai, atsiradę iš daiktavardžių su įvairiais priešdėliais ar prielinksniais, kur daiktavardis dažniausiai yra be galūnės, pvz.: *at.galã*, *likpiẽt* || *likpãt*, *pã.piẽt*, *pardẽn* || *pardĩn*, *parnãkĩ* || *pernãkĩ*, *pargavẽn*, *paržẽm*, *azvãkar*.

Iš būdvardžių prieveiksmai daromi su šiais formantais: *-(i)ai* (*gaĩlei*, *grãĩtai* || *grãĩt*, *pẽrnei*, *ski.staĩ*, *sãčei*, *stãčei*, *tũnkei* „dažnai“, *vaĩgei*, *lẽ.tũ.viškai*, *senĩbiškai*), *-yn* (*artĩ.n*, *aukštĩ.n*, *tã.liĩ.n*, *žemĩ.n*). Suprieveiksmėjusių atskirų būdvardžių linksnių maža, plg. niekatrosios giminės vns. gal. *daũgi*, *nedaũgi*; vns. įnag. *grãĩtu nũ.mire*, greta *grẽit*, *grãĩtũ ju apsiĩga*. Kiek daugiau vartojama suprieveiksmėjusių būdvardžių ar būdvardinių prieveiksmių su priešdėliais bei prielinksniais, pvz.: *ažupẽrnei*, *išlingvũ.ka.*, *pã.nedaũk*, *palingvãle.*, *patĩ.ke.*, *patĩ.kũ.ka.*, *par i.lga* „ilgainiui“, *paskersaĩ*.

Užrašyta ir keletas skaitvardinių prieveiksmių, pvz.; sustingę vietininkai *dve.jãs*, *dvejuĩs* || *dvejĩs* || *dviẽse*, *ketuĩũs*, *pĩnkãs*, *trijũs* || *triẽsã*, kelintinio skaitvardžio bevardė giminė *pĩrma*; sustingę prielinksnio ir skaitvardžio junginiai *ažviẽn* „iš vieno, vienaip“, *išviẽn*. Kartu galima minėti ir iš skaitvardinių būdvardžių padarytus prieveiksnius, pvz.: *dvejãkei*, *dvl.gubai*, *nevẽ.nãkei*, *trl.gubai*.

Iš įvardinių prieveiksmių pirmausia minėtini sustingę atskirų įvardžių linksniai, pvz., bevardės giminės vns. vard. ir gal. *vĩ.sa* ir sutrumpėjusios formos *kĩẽk*, *tĩẽk* (iš kur, manoma, kilęs ir *tĩk*); fonetiškai pakitęs klausiamojo įvardžio *kienas* vns. kilm. *ka.nã* (<*kẽ.na*. < *kienã*~*kienõ*) dalelyte virtęs vns. įnag. *kuĩũ* || *kã gẽfaũs*.

¹³ Plg. K. Ulvydas, Vienaskaitos naudininko prieveiksmėjimas ir prieveiksmai su formantais *-(i)ui*, *-i* lietuvių kalboje, „Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai“ (straipsnių rinkinys), Vilnius, 1957, p. 122.

Daugelis įvardiniųrieveksmių yra su įvairiais formantais, k.a.: -ur (*kitur, kur, niekur, visu*), -du ~ -da ar -dās ~ -dos (*kadū, tadū, niekadās, visadās*), -ai ir -(i)aip (*kaĩ, kaip, kiekai, saviškai, ši.tei, tai, teip*, kartais *tèp, vī.škai greta vī.siškai*), -(i)aiPOS (*kiteipās, ši.teipās, teipās, visaipās*).

Nuo lk. daryba skiriasirieveksmiai *teipai, teipāja* „taip pat, taipogi“, *tā.jās || tuo.jās* „tuojau“, *vē.lās* „vēlei“, forma *kāna*, turinti reikšmę „kažin“: *kāna kur nu.jās; kāna kiek aĩna*. Pastarasisrieveksmis gali būti atsiradęs iš greta vartojamos formos *kāžna* (< *kāžina* < *kas žinā*) klausiamojo įvardžio vns. iliatyvo *kanā* pavyzdžiu.

Atskiri įvardiniairieveksmiai ar iš jų kilusios dalelytės pasitaiko ir su prielinksniais ar priešdėliais, pvz.: *dē.l ká; lik še.lai, sū.vis* „visai“.

Medžiagos, padedančios nustatyti Čiornos Padinos lietuvių tarmės santykį su Lietuvos tarmėmis, taip pat duoda prielinksniai ir jų vartojimas.

Tarmė išlaikė sveiką prielinksinį *in*, kuris vartojamas su galininku ir kilmininku tokiomis pat reikšmėmis, kaip ir prielinksnis *un* ~ *an(t)*:

a) vietos reikšmė, pvz.: *in li'gaus kēle.*; *in vieta.s tākū.padāra.*; *kaip išeini in pāšale.*, *suš.li*; *in tuřgaus nuvejaũ*; *in muĩ suzdāra.* „pas mus susirenka“, rečiau *sēskis un sūola.*; *sēdam un pāšale.*;

b) krypties, pvz.: *išejaũ in pāupi.*; *in žmāgu. žũ.ri*; *pāje.me.. in saũ Anē.lũ.ti.* greta *un Kuōsu. aĩma*; *jaunĩmas važũoje net un prũ dus*;

c) būdo, pvz.: *nēša dālgĩ. in pečũ.*; *in vī.riška. dāve. žēme.s*; *rāgis in šir-dēs geřaũ greta ulāje. un žā.lās, un āra.*;

d) laiko, pvz.: *in žē.mās kuřgi dēsi*; *in vākara. būs gātava*; *in mėnase. išeina šimtas rū.bļu.* šalia *un vākara. anā ir išrũksta*;

e) paskirties, pvz.: *in marškiñũ duōda rū.bli.*; *pājima in sēkla.s*, plg. *kaũ-by. dē.l pje.vĩ.ma. tũ.rim*;

f) priemonės, pvz.: *in rāguču. važinėjam*; *in arklũ. važnuodava*;

g) santykio, pvz.: *babũ.ti. prĩ.riše. in vaĩkus šalia prĩrāta. un duōnu..*

Prielinksnis *lig(i)* vartojamas arba su vns. naudininku, arba su dgs. įnagininku reikšti:

a) vietai, ribai, iki kurios kas esama, vykstama, pvz.: *lik Sarātavai bū.va. gelaži.nkelis*; *lik pāčei Vōlgai bū.va. rajōnas*; *lik tai pāčei vę.tēlui*; *lik kapais jũ pĩ.lna*; *ligi vartēleis bū.va.*;

b) laikui, pvz.: *lik šitām laikui nēr*; *lig dvi.lĩ.kei ižbũ.va.*; *sę.dēje lik pāčām rĩ.tui*; *lāuke. lig dali.jimui*; *lig dārbui vl.sapadari'te.reike*; *lig mė-tais ir lig dvejeis penēdava.* (paĩša); *lig aštā.nāĩm adĩ.nā.m isime.gāsi*; *lig ažu.gavā.m lāuke.*;

c) laipsniui, būdai, kiekiui, pvz.: *kēlkit vartelūs ligi gāli*; *preĩna lig dvlem šimtais*; *net lig āsarā.m davāre..*

Su kilmininku *lig(i)* retai tepasitaiko (*lig metais* ir *lik pusuntrũ. penēdava.*).

Vietoj lk. prielinksnio *pas* tarmėje vartojamas prielinksnis *par* su tuo pačiu galininko linksniu ir reiškia veiksmo arba tam tikro daikto (asmens) buvimo (krypimo) vietą kitų daiktų (asmenų) atžvilgiu, jų santykiavimą, priklausomybę, pvz.: *par muĩ darželūs šāka*; *par muĩ visi gę.smini'kai*; *par gĩrtus vl.sa. pĩ.lna*; *par tēvu. tĩ.kru. buvāũ mergũ*; *par vilku. bū.va. stāras balsas*, *par jĩ.trĩ's vai-*

kaĩ bū.va.; par vėlñu. kãje.s kaĩ árkle.; áni.s par mañ prãše.; kãlgi pař taũ au.sũ nẽr; par kũ dauãau vaikũ.

Prielinksnis *pas* pavartojamas retai, pvz.: aukštañ kalnãli. pa(š) žãlu. gĩ.řu. (d.); nuvaãavaũ paz gãru. gĩ.di.tã.ju..

Lk. prielinksnis *per* tarmėje tariamas *par*; jis čia vartojamas su galininku ir įnagininku ir reiškia:

a) vietą, virš kurios arba per kurią kas nors vyksta, pvz.: vaãuõju par gĩ.řu.; preĩna, pař pėti. plãukši; aĩnam par ke.maĩs;

b) atstumą, pvz.: par namėli. kĩ.tas kambarĩ.s;

c) būdą, pvz.: par muñ par pũ.si. sumaiši.ta (kalba ir gyventojai); par nãsi. šnėka;

d) laiką, laiko tarpą, pvz.: par pũ.si. mėtu. ar par metũs minėdava (mirusijį); pař sekmi.nis gė.lėm aptaĩsa. vaĩtus.

Prielinksnis *po* tarmėje vartojamas su naudininku, galininku ir įnagininku ir žymi:

a) laiką, pvz.: balsu. sugadinaũ pã. lĩ.gai; pã. tãm kãrui pabėge.lu. daug bū.va.; teĩp mėtai pã. mėtais ir aĩna (laikas); pa mezlevãm vėzdava.;

b) būdą, pvz.: gėre pã. vĩ.su. stiklĩ.ni.; galėje. pajiñte. pã. pãpereis „galėjo paimti pagal popierius, dokumentus“; inlaĩs pã. tã. raštelũ; ir teĩp suveĩdava. pã. namaĩs „(jaunimas linksmintis) sueidavo į namus paeiliui“; pavãsari. kviečius pã. ake.čdãm sãje „pavasari kviečius sėja į tik suakėtą žemę“;

c) kiekį, pvz.: padã.vanãje. pã. árkli.; pã. viẽnu., pã. pãru duoda; visi pã. pãri stãve; pã. žãlũ. ru.tũ. šakãlũ. mės tãu vĩ.sa.s duosma;

d) vietą, pvz.: pã. kiẽmu. váikšče.je.; pavedããje. ši.tã. kaminũlu, pã. tėsmeni.

Su kilmininku *po* retai tepasitaiko, pvz.: pã. savãite.s mergĩ.na.s tẽ.vai vadi.na iñ saũ.

Prielinksniį *prie* tarmė vartoja su naudininku ir įnagininku reikšti:

a) vietai, pvz.: pre. krãštui bū.va.; iškãskit duobi. pre. sliñkščiui; pre. šũ.lñui nãmas medl.nis stãve; pre. tãm medl.ñui nãmui; pre. ũ.peĩ gi.vėna.m; pre. mãre.m sãdi senėlis; pri trijeis ke.maĩs dãra. alãrũs;

b) asmeniui, prie kurio kas darosi, kypsta, pvz.: ánas veĩke. pre. jãm; vienà pre. viẽnai sustãje; pre. mãnim bū.va.; pre. tãvim stãve; brãle.ne. išeĩje. pre. tẽ.vėlui.

Prielinksnis *pro* vartojamas su galininku ir reiškia:

a) objektą, apie kurį kas nors kalbama, pasakojama, žinoma, pvz.: señũ.kai vĩs prã. tũ Liėtuvu. šnekėdava.; pakalbėtume.t nãr prã. ši.tu. krãštu.; suži.nãs prã. seni.bi.; dauk prã. jĩ. žĩ.na.; saktĩdava. prã. vėlñus ir vėlñukũs; prã. viľku. pãsaka (šiuo atveju tik labai retai pasitaiko konstrukcija su prielinksniu apie, pvz.: ape. jaunĩ.ki. gĩėda);

b) vietą, pvz.: (reikšme „per ką nors kiaurai“) žũ.řu prã. lũ.ngu.; prã. ápaču. ũ.ndã. aĩna; (reikšme „pro ko nors šalį“) prã. mãna. gri.ču. prãveže.;

c) būdą, pvz.: reĩke ũ.ndeñu prã. atãgaľu. ruñku. apipuřkši.

Prielinksnis *až(u)* vartojamas greta *už(u)*. Abu šie prielinksniai eina su kilmininko ir galininko linksniais ir reiškia:

a) vietą, už ko nors, pvz.: *nestā.vēk aš dū.ru.*; *ažū Urāla. skrañda gerve.s*; *ažu siēnas gi.vēna*; *dabař dauģaũ pridēje*. (žemės) *ažū pru.dēle. greta dū už gri.če.s sustāje.*; *patī stāje. už dū.ru.*;

b) priežastį, pvz.: *ažu kū kl.ša*; *dabař nujiñsta ažu ge.smelās*; *ažu me.tāža. juos tadū iš tī vāre.*;

c) tikslą, atlyginimą, pvz.: *pāje.me aš gānevū.*; *jiēm dūoda kū už neši.mu.*;

d) būdą, pvz.: *aš kāttris reike dī.rpī*; *aš pas sāva. mā.tinēly. aš vė.šnāly. bū.su* (d.);

e) daiktą, asmenį, už kurio imama, kliūvama, tekama ir t.t., pvz.: *aš ruñka.s pājeme.*; *uškľū.va. už pavarčēs*; *anā nēnarēje. ažu Jú.rge. aite.*; *nebeišēis už vī.ra.*; *duktē už rū.sa. išdūota*; *užu jū. su.naūs māna. tikrā sesā*;

f) palyginimą, pvz.: *vī.rēsne. už brāli.*

Iš pateiktų svarbesniųjų Čiornos Padinos lietuvių tarmės morfologinių ypatybių matyti, kad daugelis jų [pvz.: sutampančios dgs. inesyvo ir iliatyvo formos, veiksmazodžių bendratis ir kai kurie skaitvardžiai ar įvardžiai su formantu *-(ie)nai*, šakninis įvardžių *māni.s*, *sāvim* kirčiavimas, būsimąjo laiko dgs. pirmojo ir antrojo asmens formos su *-s-ma*, *-s-ta*, vedinys *rāgute.s* ir kt.] yra būdingos rytų aukštaičiams, gyvenantiems šiaurrytiniame kampe maždaug iki Kamajų, Svėdasų, Vyžuonų, Utenos. Visa tai, turint galvoje dar žodžio kamieno balsį *ā* vietoje lk. *o* (*nāri*, *žādīs*), verčia galvoti, kad tremtinių daugumą sudarė vakariniai žadininkai. Tokią išvadą paremia ir istoriniai faktai. Pavyzdžiui, 1863 m. Kauno gubernatoriaus ataskaitoje minima nemaža (ištisais kaimais) ištremtų gyventojų nuo Užpalių ir Dusetų¹⁴.

Iš kitų tarmių, matyti, išliko tik atskiros formos, kurios Čiornos Padinos lietuvių tarmės morfologijai kartais suteikia nevienalytiškumo, formų margumo atspalvį, plg. pateiktas įvairias gretimines formas. Gal kiek daugiau čia buvo ištremtų rytinių žadininkų, dzūkų (iš Vilniaus gubernijos), padėjusių tarmėje įsigalėti veiksmazodžių priesagai *-enti*, atsirasti gretiminėms formoms su formantu *-(ie)nos*, tariamosios nuosakos formai *pasakī.tumba* ir kt. Be to, dalis tokių gretiminių formų galėjo atsirasti ir dėl čia dirbusių kultūros veikėjų, kalbėjusių įvairiomis lietuvių kalbos tarmėmis.

Tarmės morfologijoje taip pat jaučiama ir rusų kalbos įtaka. Rusų kalbos pavyzdžių neretai padaromi arba morfemiškai verčiami atskiri veiksmazodžiai, pvz.: *prašāla*. „su-, nušalo“, *pravařaũ* „išsariau“, *nepājima* „nesupranta“, *išbrī.da*. „išėjo, pasklido“; padaromos aukštesniojo laipsnio būdvardžių irrieveksmių formos, pvz.: *pasenēsnis*, *pagefaũs*; įvairūs hibridai: *davāre*, *neraspī.lsi*; vietoje pamirštų formų (pvz., esamojo laiko veikiamosios rūšies vns. vardininko dalyvių) pradedamos vartoti rusiškos, plg. *stojāščes*, *tekū.čes*, tam tikromis reikšmėmis vartojami prielinksniai *in*, *un*, *prā* ir kt. Tačiau minėti hibridai (ypač prielinksnių vartojimas) gali būti ir senesnės slavų kalbų įtakos, būdingos daugeliui lietuvių kalbos tarmių, rezultatas.

¹⁴ Центральный государственный исторический архив в Ленинграде, ф. 1281, оп. 6, л. 144, л. 86. Ataskaitos nuorašą turi Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas.

А. ВИДУГИРИС

Резюме

В статье излагаются более характерные морфологические особенности литовского говора Черной Падины (Ершовского района Саратовской области). Говор образовался в седьмом десятилетии XIX века, когда, после подавления восстания 1863 г., на территорию бывшей Самарской губернии было сослано немало жителей из разных районов Литвы.

Языковой материал в Черно-падинском селе был собран во время научной экспедиции, которая по инициативе академика АН Литовской ССР Б. А. Ларина была организована Институтом литовского языка и литературы Академии Наук Литовской ССР в 1963 г. в связи с 100-летием восстания 1863 г. в Литве.

Большинство морфологических особенностей (как в области словообразования, так и в области словоизменения) описываемого говора являются характерными для восточно-аукштайтского диалекта литовского языка.

Так, например, в Черно-падинском говоре широко употребляются существительные с суффиксами *-iokas*, *-iotė*, придающими им ласкательное-уменьшительное или унижительное-увеличительное значение, напр.: *señākas* „старичек, пожилой человек“, *žu.sākas* „гусёнок, худой подроший гусёнок“, *mergāte* „девушка, девушка, девчёнка, девка“, *ā.škāte* „козушка, негодная коза“; имена с суффиксами *-(i)ulis*, *-(i)ulė*, *-iutis*, *-utė*, имеющие ласкательное-уменьшительное значение: *gegū.la* „кукушка“, *sešū.la* „сестренка“, *vė.jū.lis* „ветерок“, *mažū.tis*, *-e* „маленький, -ая“, *žemučū.tis* (< *žemut-j-ut-is*) „низенький“ и утратившее уменьшительное значение имя существительное *rāgute.s* „сани“; существительные с суффиксом *-alas*, обозначающие конкретные предметы (*apl.taisalas* „одежда“, *iñpilalas* „усыпка“ и др.). Многие глаголы образуются с суффиксом *-enti* вместо литер. яз. *-inti*, напр.: *dže.vėna* „сушит, -ат, просушивает, -ют“, *vė.dėna* „проветривал, -а, -о, -и“.

В области словоизменения можно указать совпадающие формы инессива и иллитива множественного числа, ср.: *pe.tū.s namā vešmā* „во время обеда повезем домой“; *kru.velės krāuna* „в кучки складывает, -ют“.

Часто встречаются следующие формы с формантом *-(ie)nai*: числительные, напр.: *dū.je.nai* „два“, местоимения, напр., *āše.nai* „я“, *jāme.nai* „ему“, *mū.mė.nai* „нам“, инфинитивы глаголов, напр., *apšauite.nai* „обуться“, чаще *apšauite*, *švi.s.te* „праздновать“.

Вместо глаголов настоящего времени литер. яз. с основами на *a*, *o*, *i* в говоре очень широко употребляются глаголы с основой на *ia*: *brū.ke* „бросает, -ют, перестает, -ут, оставляет, -ют“, *gi.dže* „лечет, -ют“, *stāve* „стоит, -ят“.

В говоре употребляются следующие формы 1 и 2 л. множ. ч. будущего времени: *bū.sma* „будем“, *uštikstā* „застанете“. Первичные глаголы в 3 лице сослагательного наклонения ударяются в окончании: *aitū* „ходил, -а, -о, -и бы“, *džu.tū* „сох, -ла, -ло, -ли бы“. Они употребляются наряду с сокращенными формами: *būt* „был, -а, -о, -и бы“, *sakit* „сказал, -а, -о, -и бы“.

Употребляется супин: *pe.tautu. aīna* „обедать идет, -ут“.

Наряду с предлогом *un(t)* „на“ в том же значении употребляется *in*, вместо предлогов литер. яз. *pas* „у“ и *per* „за, через“ — один *par* и др.

Все упомянутые морфологические явления на территории восточной Литвы встречаются только в говоре западных жадинников (на котором говорят люди в окрестностях Ужпалей, Утяна, Дусятос). Ссылные из упомянутых мест, на основе говора которых формулировался литовский говор Черной Падины, составляли большинство жителей этого села. Это подтверждаются также и историческими данными.

Следы других диалектов и литовского литературного языка отражаются главным образом в употреблении параллельных форм, напр.: винит. пад. множ. ч. *kāugis* „копны“

и *žvakēs* „свечи“; *gāru.s* „хорошие“ и *geri*, *āšē.nai* „я“ и *āšē.na.s*; 1 л. единств. ч. будущего времени *bū.su* „буду“, *vešū* „буду вести“ и *bū.šu*, *vešū*; наречия *pardēn* || *pardien* „за день“ и *pernāki* „за ночь“ и др.

Влиянием русского языка объясняются некоторые калькированные глаголы, напр.: *prašāla* „простудился, -ась, -ись“, *nepājima* „не понимает, -ют“, сравнительная степень имен прилагательных и наречий с приставкой *pa-*: *pasenēsnis* „старший, по старший“, *pageraūs* „лучше, по лучше“. Вместо забытых причастий употребляются непереводные формы, напр., *stojāščes* „стоящий“ и др.
